

DOI 10.15407/mics2020.09.088

УДК 94(477.72)Голокост

Юрій Капарулін,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології та методики викладання історико-юридичного факультету Херсонського державного університету; керівник Центру студій геноцидів ім. Рафаеля Лемкіна Херсонського державного університету

kaparulin.ksu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9099-5766>

ХРОНІКА ХЕРСОНСЬКОГО ГЕТТО (1941 р.)

Після встановлення нацистського окупаційного режиму в містах України було створено десятки єврейських гетто. Більшість із них досі залишаються «білими плямами» на тлі історії міського простору. У статті розглянуто історію гетто у Херсоні. Встановлено, що від самого початку нацистська адміністрація не планувала довгострокового існування гетто, а його мешканців мали знищити у найкоротші строки.

Актуальність запропонованої теми зумовлено необхідністю вивчення маловідомих сторінок місцевої історії, які мають допомогти осмислити сучасний міський простір із його минулим та сприяти формуванню сучасної політики пам'яті. Історія херсонського гетто десятиліттями залишалася маловідомою широкому загалу і досі не була темою спеціального історичного дослідження. Це можна пояснити низкою об'єктивних факторів. Більшість головних свідків організації та ліквідації гетто знищили нацисти. Гетто існувало дуже короткий час (близько одного місяця) в умовах ізоляції та комендантської години; спілкування його мешканців із іншим населенням міста максимально обмежили. У післявоєнні роки радянська влада з політичних міркувань не розглядала трагедію єврейського народу як окрему проблему.

Зібрано та опрацьовано комплекс джерел, які дають змогу охарактеризувати обставини створення гетто, повсякденне життя у ньому та процес його ліквідації.

Визначено, що створювали та ліквідовували гетто члени зондеркоманди ІІа айнзацгрупи Д поліції безпеки СД. За наказами нацистів у місті сформували єврейську раду («юденрат»), діяльність якої передбачала облік єврейського населення міста та переведення його до гетто. Проведено дослідження поведінки та адаптацію мешканців міста до життя в умовах окупації, зокрема зміну їхніх соціальних ролей. Наведено приклади, які свідчать про стратегії виживання і свідомий колабораціонізм.

Ключові слова: гетто, Херсон, Південь України, Голокост.

¹ Mikhman, D. (2011). *The Emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge University Press. New York, 20.

Як зазначив відомий дослідник Голокосту Дан Міхман, перш ніж гетто стало одним із символів нацистських злочинів, це поняття вживали в європейському дискурсі з XVI ст.¹ У багатьох країнах євреям було заборонено володіти землею, займати-

² Rees, L. (2017). *The Holocaust. A New History*. Penguin Random House, 2.

³ *United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. Holocaust Encyclopedia*. (2019). Gettos. Retrieved from <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/gghettos>.

⁴ Steinhart, E. (2015). *Conrad. The Holocaust and Germanization of Ukraine*. Cambridge University Press, 7.

ся певними професіями та вільно обирати місце проживання. У низці міст Європи євреї були змушені жити в гетто і носити спеціальний ідентифікатор на своєму одязі. Наприклад, у Римі в XIII ст. це був жовтий знак ². Під час Другої світової війни війська СС та інші німецькі окупаційні органи зосереджували міське єврейське населення у гетто – замкнутих районах, які відмежовували євреїв від неєвреїв. На окупованих східних територіях німці встановили щонайменше 1143 такі зони. Гетто були декількох типів, зокрема відкриті, закриті та знищувальні ³.

Території Південної України увійшли до складу двох великих окупаційних зон – Райхскомісаріату Україна і Трансністрії. Ерік Стейнхарт зауважив, що у 1941 р. Німеччина та Румунія проводили активні антисемітські кампанії, однак вони розійшлися щодо визначення і шляхів розв'язання «єврейського питання». Якщо влітку 1941 р. нацисти планували знищувати радянських євреїв і розглядали депортацію та геттоїзацію як проміжний захід, то румунське керівництво віддавало перевагу депортаціям, а не розстрілу ⁴.

Актуальність запропонованої теми зумовлено необхідністю вивчення маловідомих сторінок місцевої історії, які мають допомогти осмислити сучасний міський простір із його минулим та сприяти формуванню сучасної політики пам'яті. Історія херсонського гетто десятиліттями залишалася маловідомою широкому загалу і досі не була темою спеціального історичного дослідження. Це можна пояснити низкою об'єктивних факторів. Більшість головних свідків організації та ліквідації гетто знищили нацисти. Гетто існувало дуже короткий час (близько одного місяця) в умовах ізоляції та комендантської години; максимально обмежили спілкування його мешканців із іншим населенням міста. У післявоєнні роки радянська влада з політичних міркувань не розглядала трагедію єврейського народу як окрему проблему.

Збирання інформації для висвітлення окресленої теми передбачає прискіпливу пошукову роботу із залученням широкого кола джерел. Документи про херсонське гетто зберігаються у фондах архівів України, Російської Федерації, Німеччини, Ізраїлю та США. Також надзвичайно важливими є спогади врятованих євреїв та їхніх сусідів-неєвреїв, зокрема ті, що містяться у колекціях Shoah Foundation та Yahad-in Unum. Саме ці джерела є основою цієї розвідки. Для опрацювання джерел застосовано такі методи: історико-порівняльний, мікроісторичний, системного аналізу.

«Херсон єврейський»

Перші євреї поселилися у Херсоні невдовзі після його заснування у 1778 р. Місто увійшло до смуги осілості – території, на якій влада Російської імперії дозволила мешкати євреям ⁵. Упродовж наступного століття чисельність євреїв-міщан постійно зростала. У середині 1850-х рр. єврейське населення (8836 осіб), українці (8614 осіб) і росіяни (3567 осіб) становили три найбільші етнічні групи міста ⁶.

За даними перепису населення 1897 р., в Херсоні мешкали 59 тисяч осіб, із яких 17 555 були євреями. Більшість із них займали-

⁵ Непомнящий, Б. (2004). *Херсон еврейский: трагедия и судьбы*. Херсон: Олди-плюс, 13–14.

⁶ Кабузан, В. (1974). *Народно-население Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья: (конец XVIII – первая половина XIX в.)*. Кишинев: Штиинца.

⁷ Непомнящий, Б. Херсон єврейський, 35.

⁸ Там же, 107.

⁹ Там же, 246–247.

¹⁰ Там же, 57–60.

¹¹ Там же, 137–141.

¹² Магочій, П.-Р., & Петровський-Штерн, Й. (2016). *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 57–59.

¹³ Там само, 60–63.

ся торгівлею та швацькою справою ⁷. Були серед місцевих євреїв і заможні та впливові люди, як-от купець першої гільдії, голова Херсонського біржового комітету Мойсей Рабинович ⁸. Від 1859 р. на місці старих адміралтейських доків було побудовано паровий лісопильний завод братів Емануїла і Бера Вайнштейнів. На базі виробництва Ісаака Гуревича було зведено найбільший в Україні завод із виробництва сільськогосподарських машин ⁹.

У 1922 р. в місті було 23 синагоги, за кілька наступних років їх закрила радянська влада. Одна з них, синагога «Хабад» (1895 р.), відновила свою діяльність у 1990 р., решту було зруйновано або перебудовано. В будівлі колишньої Старо-Миколаївської синагоги до сьогодні діє планетарій, відкритий у 1960 р. ¹⁰

Отже, єврейське населення Херсона було соціально інтегрованим і робило значний внесок у розвиток міста. Однак негативний вплив на розвиток громади мали події революцій 1905 і 1917 рр., що спричинили хвилі погромів проти євреїв. Антисемітизм у Російській імперії мав як державний, так і побутовий характер. 8–19 жовтня 1905 р. в Херсоні відбувся єврейський погром. Упродовж цих днів місцева поліція не чинила перешкод злочинцям, що призвело до масового побиття, грабунків і смертей місцевих євреїв ¹¹.

У роки Української революції 1917–1921 рр. відбулися нові спалахи антисемітизму та бандитизму, через що сталися трагічні події у більшості регіонів України. Повалення царату у 1917 р. євреї спостерігали без жалю. Вони сподівалися, що новий Тимчасовий уряд скасує чинні на той час законодавчі обмеження, стримає пропагування расової ненависті й тим самим захистить їх від насильства. Націоналістичній владі в Україні на чолі з ліберальними лідерами Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком і Михайлом Грушевським вдалося втілити у життя перші два очікування. Утім, не маючи повного контролю на підвладних територіях, українській владі не вдалося запобігти хвилі погромів, пік якої припав на 1919 рік ¹².

Після встановлення більшовицької диктатури євреї отримали нові можливості для професійного становлення та розвитку. Політика коренізації 1920-х рр. сприяла поширенню радянської культури мовою їдиш. Радянська влада заохочувала нечувану у царській Росії соціальну мобільність євреїв, просуваючи їх до рівня державних та урядових посад. Наприкінці 1920-х рр. урбанізовані євреї змогли обійняти провідні посади у промисловому, державному й місцевому управлінні, а також у панівній партії більшовиків, армії, органах державної безпеки (спецслужбах). Багато інших і надалі тримали крамнички, займались ремісництвом, дрібною торгівлею, що їм було дозволено непом. Більшовицькі ідеологи бачили останніх у негативному світлі, сприймаючи їх із класового погляду як частину дрібної буржуазії, якій не місце у новому радянському суспільстві. Тож цих євреїв класифікували як лишенців ¹³.

Окремо слід зазначити про аграризацію євреїв, яку планували провести шляхом переселення значної їх частини на землі Півдня України. Зокрема, на територіях Херсонської області було створено перший у СРСР єврейський національний район із центром

у Калініндорфі. Однак наприкінці 1930-х рр. радянська влада відійшла від загравань із національними групами. Євреї, як і представники інших народів, опинилися під прицілом великого терору, а єврейські національні автономії було ліквідовано.

Напередодні Другої світової війни радянському керівництву було добре відомо про антисемітську політику нацистів у Німеччині. Однак після досягнення домовленостей за пактом Ріббентропа–Молотова цю проблему замовчували. Радянський Союз і Німеччина розпочали Другу світову війну як стратегічні союзники. З початком німецької-радянської війни більшовики не організували спеціальних заходів для порятунку єврейського населення.

Нацистський режим у місті та створення єврейського гетто

19 серпня 1941 р. Херсон захопили військові частини Вермахту. Розпочався процес формування нової адміністрації міста, зокрема було створено комісаріат на чолі з комісаром міста Густавом Маттерном¹⁴.

За даними перепису населення 1939 р., у місті було зареєстровано 16 145 євреїв (загальна чисельність населення становила 96 987 осіб)¹⁵. Враховуючи, що з кінця 1930-х рр. на східній території евакуювалося багато євреїв заходу, їх кількість у місті до початку німецької-радянської війни могла суттєво збільшитися. Проте достовірних статистичних даних про це наразі немає.

Частині херсонських євреїв удалося евакуюватися на східній території СРСР до приходу нацистів. Потрібно зазначити, що радянська влада, знаючи про антисемітську політику нацистів, не вжила спеціальних заходів для їх евакуації. Отже, декілька тисяч осіб залишилися в окупованому Херсоні. Переважно це були люди, які не могли самостійно організувати переїзд або зважитися на евакуацію із покинутого радянською владою міста: бідняки, літні, визнані непридатними до військової служби, жінки з дітьми, чоловіки яких опинилися на фронті тощо. Більшість із них усвідомлювали загрозу, яку несла із собою окупаційна влада. Однак були й ті, хто вірив, що прихід німецької армії докорінно не змінить умов життя. Мешканець міста Олексій Платонов згадував: «Коли у 1941 році Херсон зайняли німці, чимало євреїв залишилося в місті з надією, що німці – це культурна європейська нація і вони цінують добрих спеціалістів та не чіпатимуть їх»¹⁶. Мешканка Херсона Раїса Кучеренко зазначила: «Деякі євреї у нашому дворі були налаштовані оптимістично. Один самотній єврей похилого віку казав, що німці – це культурна нація, і вони не чіплятимуть євреїв... Пізніше він також опинився у гетто...»¹⁷.

Слідом за німецькими частинами, 20 серпня 1941 р., до Херсона прибула зондеркоманда 11а айнзацгрупи Д поліції безпеки СД. Це був один з «ескадронів смерті», які мали здійснювати масові страти цивільного населення на окупованих територіях і виконували провідну роль у «розв'язанні єврейського питання». Спочатку до міста приїхала група з 13 осіб під командуванням гауптштурмфюрера Ебергарда Хейзе. Саме у звіті зондеркоманди

¹⁴ Стукалова, О. (2013). *Сторінки безсмертя. 1941–1945 рр.* Херсон: Айлант, 21.

¹⁵ *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР.* Демоскоп. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=306.

¹⁶ Непомнящий, Б. Херсон еврейский, 295–296.

¹⁷ Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

за період від кінця серпня до початку вересня 1941 р. міститься інформація про створення гетто: «Єврейське питання у його першій частині вирішено. Уже 23.8.41 євреям було наказано носити єврейську зірку і зареєструватися. Реєстрацію за наказом команди було проведено радою старійшин, яку було створено з цією метою. Після того як було проведено мітку та облік євреїв, їх для спрощення контролю було зігнано на декілька вулиць, які було ізольовано. Створення постійного житлового району не передбачено. Реєстрація дала змогу вже на другий день задовольнити потреби вермахту в єврейських робочих командах. Щоденно у розпорядження надаються всілякі єврейські робітничі загони, чисельність яких в останні дні зростає зі 120 до 1000 осіб»¹⁸.

¹⁸ Круглов, А. (2002). *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.* Киев: Ин-т иудаики, 66.

23 серпня 1941 р. зондеркоманда створила єврейський комітет (раду) – «юденрат». Головою ради став відомий лікар-терапевт Олександр Баумгольц, членами – лікар-окуліст Мойсей Хасін і адвокат Лев Фінкельштейн. Як зазначено вище, головним завданням комітету було здійснення обліку єврейського населення міста. Це був продуманий хід нацистів, які скористалися авторитетом місцевих діячів єврейського походження, щоб здобути довіру більшості єврейського населення міста. Борис Борисенко згадував про роботу свого батька в комітеті: «Єврейський комітет було створено на вул. 9 січня. Німці наказали, щоб кожен єврей носив шестикутну зірку спереду та на спині. Мій батько пішов та зареєструвався і працював у тому комітеті. Він також носив такі зірки. Німці часто зверталися до комітету з різних питань. Наприклад, одному офіцерові був потрібний килим. Тоді серед євреїв шукали, у кого він був, і приносили. І до нас приходили. У нас був килимок над ліжком, його теж забрали. Це робили самі євреї. Мати зняла цей килим і віднесла до комітету... У батька був наручний годинник, – “кіровський”. Німець у комітеті побачив цей годинник у нього на руці і забрав. Коли він прийшов додому, я спитав у тата, де годинник, і він відповів, що німець зняв»¹⁹. Цей спогад демонструє, що співробітники комітету не мали якихось особливих привілеїв з-поміж інших євреїв міста. Напевно, вони намагалися бути лояльними до окупаційної влади і сподівалися на відповідне ставлення.

¹⁹ Boris Borisenko. Interview 43106. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Основним документом, що упорядковував дії єврейського населення у перші дні окупації, був наказ євреям міста Херсона. Всі вони, починаючи з 25 серпня, мали носити шестикутну зірку на своїй одежі. «Єврейську зірку» потрібно було зробити із тканини й закріпити на грудях із лівого боку і на спині. Виготовляти та прикріплювати ці знаки євреї мали самостійно, а за невиконання наказу було передбачено розстріл²⁰. Однак деякі мешканці цей наказ не виконували. Едуард Вайнштейн розповідав, як він переживав цей час разом із своїм дідусем (який був євреєм) та його другою дружиною (українкою): «Коли він [дідусь] ознайомився з наказом до євреїв міста Херсона, він попросив дружину нашити йому зірку. Сусіди почали кричати: “Чому ви хлопчику не пришиваєте?”. Дружина дідуся сказала, що я її дитина і до єврейства стосунку не маю. Потім дідусь захворів. Якось ми почули стук у двері... і увійшли два німці поліцейські. З ними був підмайстрів діда – Федько, одягнений у стару німецьку форму із білою пов’яз-

²⁰ The National Archives and Records Administration (NARA). T 314, roll 1337.

²¹ Экскурсия с Вайнштейном Эдуардом Борисовичем (часть 2). (2012). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=x219ZTak_IY.

²² Nikolai Dorozhinskii. Interview 26257. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

²³ Grigorii Itskovich. Interview 49512. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

²⁴ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 495–496.

кою. Він вказав на діда, що той жид. Дідусь спитав його, що ж він робить, а той відповів: “Мовчи, жидовська морда, мало ви нашої крові випили!?” Дідуся забрали, потім він опинився у гетто»²¹. Мешканець Херсона Микола Дорожинський зазначив, що його товариш Володимир Могилевський деякий час носив жовту зірку, а коли мати дізналася, що євреїв забирають до гетто, вона її зірвала, знищила документи, і вони почали видавати себе за неєвреїв²².

Євреям було наказано 24–27 серпня зареєструватися у юденраті та здати всі гроші й цінності. В наказі оголошувалося, що реєстрацію проводить єврейська рада, а її накази підлягають виконанню під загрозою розстрілу.

Після реєстрації євреям повідомили, що вони зможуть проживати лише у межах окремих вулиць, поблизу перехрестя Робочої та Фрунзе, – район Форштадських вулиць (сучасні вулиці Форштадська, Гірського, Мозолевського та Маяковського). 7 вересня там було створено гетто. Мешканець с. Новомиколаївка Григорій Істкович утік із табору військовополонених Шталаг 305 у Кривому Розі та прийшов до своєї сестри в Херсон, де став свідком створення гетто: «Я особисто бачив, як євреїв забирали до гетто. Я прийшов до своєї сестри Цилі, і вона сказала, щоб я втік, адже всіх євреїв з першої вулиці вже забрали до гетто. Я навіть не поїв нічого, моя сестра Циля дала мені масла, шматочок сала і хліба, і я майже одразу утік. Вона залишилася вдома з маленькою дитиною... Про долю родини я дізнався лише після війни. Нацисти вбили трьох моїх сестер з дітьми та мою мати»²³.

Свідок Антон Наркевич, завідувач господарської частини 2-ї лікарні, так описував приміщення євреїв до гетто: «Незабаром після окупації німецько-фашистськими військами міста Херсон, за наказом військового коменданта, всіх євреїв міста було заселено до спеціально відведених кварталів на Панкратівській, 4-й Форштадській, Потьомкінській, Канатній та інших вулицях, з яких попередньо були виселені всі мешканці неєврейської національності. Утворене таким чином гетто було обнесено колючим дротом і парканами з дошок і охоронялося поліцейськими, виділеними жителями гетто, а також гестапо. Біля входу в гетто був вивішений через вулицю величезний плакат із написом “Die Juden sind unsere Unglück” (євреї – наше нещастя). Всі євреї зобов’язані були носити розпізнавальний знак – шестикутну білу зірку на грудях і спині. Вихід із гетто євреїв, а так само вхід у нього осіб інших національностей було суворо заборонено під страхом розстрілу. В середині гетто було організовано самоврядування...»²⁴.

Зважаючи на наведені матеріали, можемо класифікувати херсонське гетто як гетто закритого типу. У спогадах є згадки про те, що гетто було оточено колючим дротом і перебувало під охороною нацистів і місцевих поліцаїв, а також про обмеження щодо входу та виходу.

Повсякдення та показові страти на шляху до тотального винищення

Наприкінці серпня 1941 р. нацисти здійснили декілька показових масових страт євреїв із метою залякування мешканців Херсона

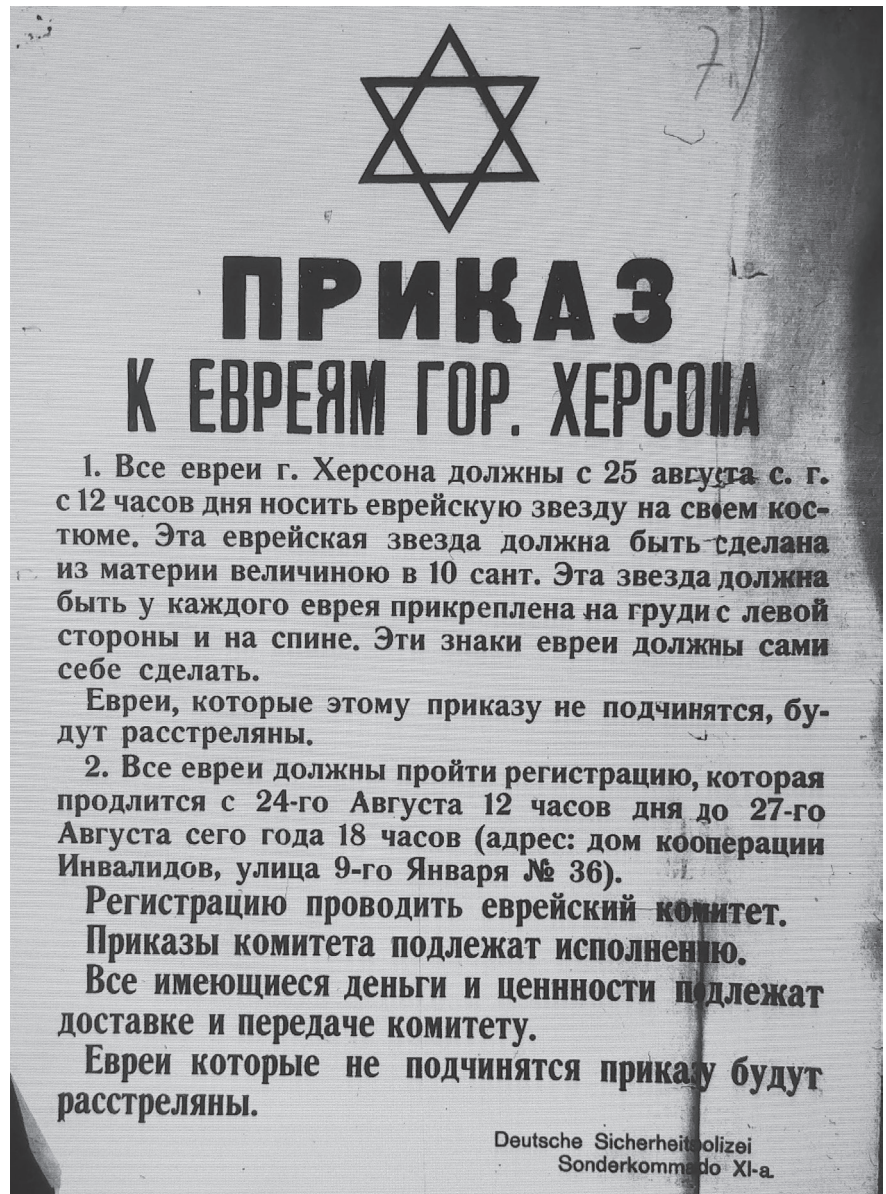

Рис 1. Наказ євреям Херсона.
Джерело: The National Archives
and Records Administration
(NARA), мікрофільм T-501,
ролик 55

та протидії руху опору в місті. В оголошенні коменданта Херсона від 29 серпня 1941 р. було зазначено: «Як відплата за обрив двох ліній зв'язку, корегування російського артвогню, передання радіоповідомлень, а також за таємні повідомлення про розташування особливо важливих об'єктів... сьогодні було розстріляно 100 євреїв і 10 більшовицьких керівників... Цим застерігаю, що в майбутньому за кожний новий акт саботажу будуть розстріляні 100 чоловік, у тому числі 50 жінок»²⁵. Ці перші показові страти, ймовірно, стали відповіддю на діяльність радянських диверсійних груп, які продовжували відступ із боями. В наступні роки окупації у місті діяли кілька підпільних загонів, але їм не вдалося створити розгалуженої мережі та залучити до боротьби широкі верстви населення. Очевидно, що далеко не всі мешканці міста були готові ризикувати життям заради радянської влади²⁶. А надто що за три дні до відступу радянських частин у паніці втекло місцеве партійне керівництво. Упродовж 10–11 серпня 1941 р. населення розграбовувало майно, що лишилося на покинутих підприємствах і складах²⁷.

²⁵ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66.

²⁶ Гриневич, В. (2007). Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 427–428.

²⁷ Гриневич, В. (2011). Поперед батька в пекло. *Тиждень*, 199. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/28880>.

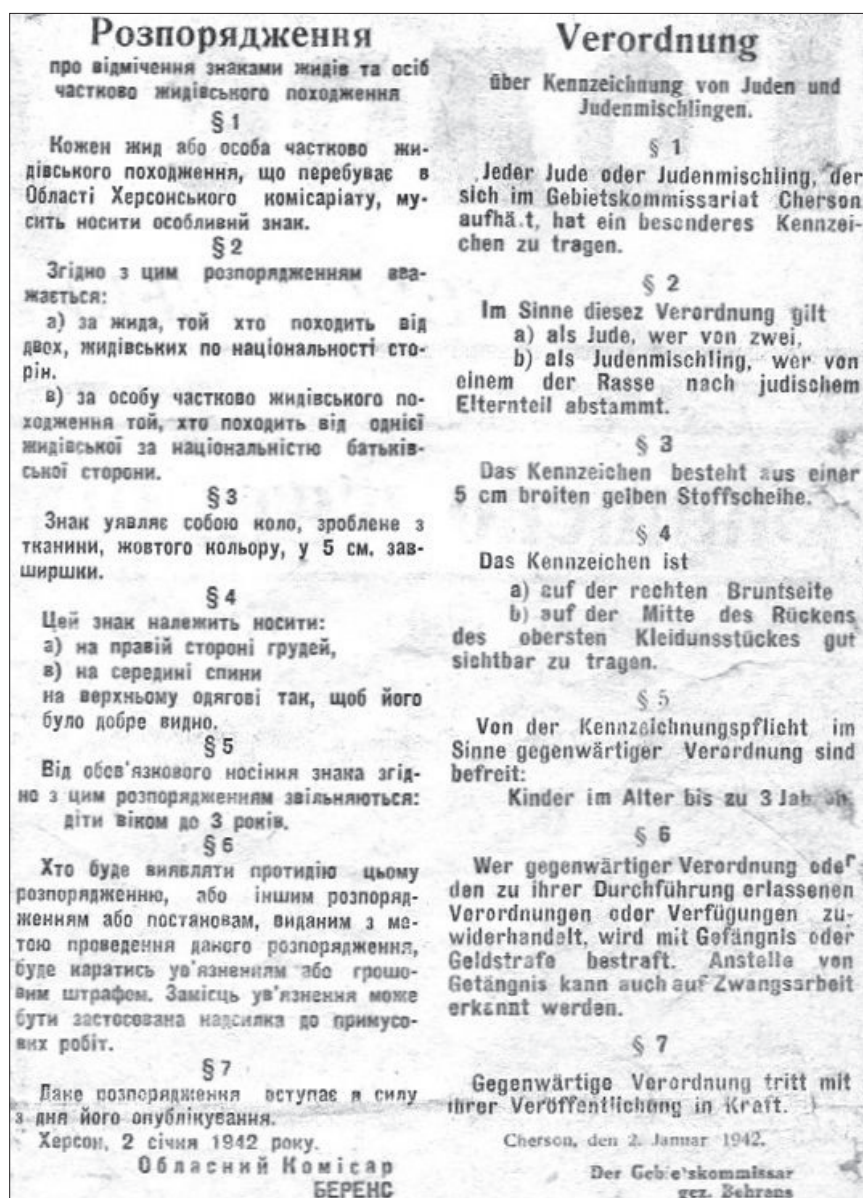

Рис. 2. Розпорядження обласного комісара від 2 січня 1942 р.
Джерело: Стукалова, О. (Упоряд.) (2013). Збірка статей та матеріалів. Херсон: Айлант, 16

Згідно зі звітом зондеркоманди 11а, 22 серпня – 10 вересня 1941 р. за акти саботажу і передання відомостей було страчено 400 євреїв-чоловіків і 10 жінок. Окрім цього, було вбито 11 політичних діячів, серед яких були начальник ГПУ Камінський, начальник тюрми, комісар, троє партизан та інші. У наступні дні було розстріляно ще 17 євреїв за те, що вони не носили нашиті зірки. Одного керівника партизан, котрого команда затримала сама, було публічно повішено²⁸.

²⁸ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66–67.

Перші страти провели неподалік міської тюрми. (У післявоєнні роки під час спорудження житлового будинку знайшли масове поховання.) Встановлено, що у тому самому місці було розстріляно ромів, комуністів та інших жертв нацистів. Зі спогадів місцевих жителів відомо і про інші місця масових вбивств, які сьогодні досі не вивчено. У збірці учнівських творів, написаних восени 1944 р. на тему «Що я пережив у період окупації», містяться спогади учениці шостого класу школи № 5 Л. Мельникової про знищення євреїв у Молочній балці (сучасна вулиця у Херсоні): «...Потім видали приказ, щоб всі євреї переїхали жити у відведене для них

поселення. Кожного дня їх ганяли на дуже тяжкі роботи, щоб вони не тікали, попричепляли їм шестикутні зірки, так знущалися, знущалися з них, а потім загнали всіх на Молочну балку і постріляли там всіх, і старих, і молодих, а дітей малих роздавали. Всі літні люди брали цих дітей і спасали їх від смерті...»²⁹.

²⁹ Непомнящий, Б.
Херсон єврейський, 297.

Отже, у перші тижні правління окупаційна влада продемонструвала, що життя євреїв міста для неї нічого не варте. Разом з тим, частина місцевих жителів німецького походження («фольксдойче») навпаки отримали можливості для підвищення свого соціального статусу. В наказі зондеркоманди наголошувалося, що всі німці та німецькі біженці, які перебувають у Херсоні, мали негайно з'явитися за адресою вул. 9-го січня дім № 46, де перебувала команда³⁰. До 10 вересня прийшло 180 осіб, із яких 163 було визнано фольксдойче. Їм видали посвідчення і плакати для охорони дому командувача 11-ї армії. За потреби їм також надавали квартири. За допомогою фольксдойче планувалося задовольнити майже всі потреби Вермахту в перекладачах і спеціалістах. Крім того, їм було доручено складати доноси³¹. Серед місцевих етнічних німців не було одностайної підтримки нацистів. Частина з них були спостерігачами, а після того, як німецькі частини покидали місто, переховувалися, щоб їх не мобілізували до Німеччини.

³⁰ NARA. T 314, roll 1337

³¹ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66.

Керував херсонським гетто від заснування до ліквідації шарфюрер СС Лео фон дер Рекке із зондеркоманди 11а. Вхід до гетто було заборонено під загрозою розстрілу. Євреям обіцяли, що вони житимуть окремо від інших громадян, що їм дозволять відкривати в гетто магазини і займатися будь-якою діяльністю за єдиної умови – не спілкуватися з іншим населенням міста. Єврейським жінкам і дітям спочатку дозволили залишитися з українськими та російськими чоловіками. Однак чоловіків-євреїв розлучали з жінками-неєврейками і забирали до гетто. Микола Дорожинський згадував, як відбувався процес геттоїзації: «На територію вулиць Форштадських зігнали все єврейське населення. Спочатку туди навіть можна було пройти і вийти. Я ходив довкола і виглядав своїх приятелів, адже знав, що багато з них потрапили туди. Там були і мої однокласники... Приходив, щоб принести якусь їжу або просто поспілкуватися і підтримати їх дух»³².

³² Nikolai Dorozhinskii.
Interview 26257.

Борису Борисенку було 14 років, коли його батька забрали до гетто, пізніше він згадував: «Євреї переїздили до гетто, хто на тачці, хто з речовими мішками, всі речі було взяти неможливо. Більшість спали на підлозі. Брали харчі. Там не було ніяких магазинів. Батько взяв змінну білизну, брюки, піджак, плащ, мило, рушник, бритву та деякі харчі. Люся ходила до батька в гетто і розповідала, що умови були жахливі. В одній кімнаті могло бути до 10 осіб. Дітям були потрібні горщики. Не вистачало води. Це були нелюдські умови. Це складно розповісти... Батько жив у гетто, його сестра з чоловіком та їхня донька також. Гетто було розташоване на трьох вулицях Форштадських. Зранку приїздив німець та будив усіх гуркотом свого мотоцикла. Потім людей розподіляли на роботи. Ці квартали було огорожено, але проходи були. Їх охороняли поліцаї. Вони не дозволяли, щоб туди хтось виходив або заходив... Коли було створено гетто, єврейський комітет переми-

стили на його територію. Єврейський комітет узагальнював усіх євреїв, і коли німці зверталися за робочою силою, комітет надавав людей. У порту було чимало розбитих вагонів на шляхах, які треба було розчистити. В комітеті був список усіх євреїв Херсона, і за списком вони надавали людей для виконання робіт... Комітет проіснував недовго. Десь через місяць всіх євреїв забрали до тюрми. Три–чотири доби їх там тримали без їжі та води, а потім почали вивозити за місто та розстрілювати... Я більший час переховувався, але моя сестра Люся ходила усюди і до батька у гетто. Потім залазила на тюремний паркан та кидала їжу батькові до камери. Вона мені все розповідала».

Німецьке командування у своїх діях спиралося на місцеву допоміжну поліцію. Зі спогадів мешканця Херсона Григорія Кравченко: «Ми зустріли поліцає, на прізвище Міщук, я вчився разом із його сином у одному класі. Він ходив із білою пов'язкою на руці. Багато інших українців-поліцаїв були не херсонцями, а прибули разом із німцями... З першого вересня всім євреям міста було наказано з'явитися на 1-шу, 2-гу та 3-тю Форштадську, де почали створювати гетто. Перший день ніхто не з'явився, а дехто пішов з'ясовувати, навіщо туди йти. Все робилося завуальовано, щоб не лякати. Сказали, що євреї будуть там мешкати до завершення підготовки переселення. Тоді туди потягнулися люди. Німці як німці, але що чинили поліцаї... Вони почали грабувати, знущатися... Це були люди, наділені нелюдськими почуттями, які складно пояснити. Вони вислужувалися один перед іншим і разом перед німцями й створювали ще нестерпніші умови життя у цьому гетто. Люди у гетто були абсолютно беззахисні й не мали можливості поскаржитися. Пізніше, коли людей етапували до місця страти, поліцаї не давали можливості їм утекти... На Форштадських євреїв тримали біля трьох тижнів. Єврейок, чоловіки яких були руські та українці, іноді відпускали додому. Або навпаки. Потім, під виглядом підготовки до евакуації, їх зігнали до тюрми на вул. Перекопську. Звідти їх почали етапувати до місця страти... Часто ставлять запитання: “Чому вони йшли?”. Таке запитання може ставити лише той, хто не може подумати. Куди тікати, де переховуватися жінці з трьома дітьми, коли навколо розвішані оголошення про покарання за укриття євреїв? Так казати – це безвідповідально. Люди йшли від безвиході». Автор спогадів наголошує на участі поліцаїв у процесі геттоїзації та подальшій організації знищення євреїв. Однак потрібно зазначити, що саме місцева окупаційна влада була головним організатором цього процесу й несла основну відповідальність за організацію вбивства. Зважаючи на те, що з-поміж місцевого населення до війни не було високого рівня антисемітизму, участь місцевих українців у допоміжній поліції слід радше розглядати як спосіб задоволення власних корисливих інтересів через колабораціонізм в умовах окупації. Якщо нацистам не вдалося знайти в Херсоні достатньо мешканців із відкритими антисемітськими поглядами, можемо припустити, що до міста справді могли прибути українські поліцаї з інших регіонів.

Упродовж наступних трьох тижнів щодня євреїв силували виконувати різні форми принизливої та важкої праці. Мешканці

гетто перебували у нелюдських умовах. Жінок і дітей змушували працювати на мінних полях. Відомі випадки, коли євреїв виснажували марною працею. І. Сметачкіна згадувала, як біля мерії вона побачила групу з 15–20 осіб під охороною, які носили відра з нечистотами по двору і виливали їх у тому місці, де хвилину тому набирали. Людей похилого віку змушували переносити важкі предмети, як-от дивани чи комоди, вгору та вниз по сходах багатопверхових будинків. Проходячи через провулок Спартака, жінка спостерігала, як три німецькі офіцери зупинили свою машину і наказали євреям тягнути її вгору³³.

³³ Gesin, M. (2003). *Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine*. Ann Arbor, Mich. University Microfilms International, 241–242.

Начальником охорони гетто був офіцер Вермахту Рікерт. Сучасники описували його як безжального ненависника євреїв. Рікерт ходив у гетто зі своїм улюбленим гумовим кийком і лупцював усіх, кого зустрічав. Свідки Є. Титов та І. Дорошенко згадували, як Рікерт побив до напівсмерті одного інженера-єврея за те, що той не закінчив вчасно свій антисемітський малюнок. Іншого разу він жорстоко відлупцював єврейську жінку, яка вийшла за межі гетто³⁴.

³⁴ Ibidem.

Упродовж 24–25 вересня 1941 р. гетто було ліквідовано. Мешканцям повідомили, що їх готують до переселення в Палестину. Їх перевели до міської тюрми на вул. Перекопській. Свідком переведення була Клавдія Діденко: «Я пам'ятаю, як два квартали вулиць Форштадських обнесли колючим дротом... Було дуже спекотне літо, і їм не давали води... Я пам'ятаю день, коли їм наказали взяти всі свої пожитки і сказали, що будуть евакуювати. Їх колонами гнали через площу Свободи. Там, де стоїть постамент Леніну, там була пуста площа. Їх гнали до валів фортеці. Сьогодні це парк Комсомолу, але тоді це були лише вали. Там було викопано дві великі ями. Коли євреї побачили, що їх ведуть до цих ям, вони почали викидати свої вузлики з речами. Їх підіймали шуцмани. Деякі євреї притискали до себе дітей, а деякі навпаки виштовхували з колони. Так урятували двох дівчат Мясницьких. Їх забрала і врятувала місцева жителька Олена Дзюбенко»³⁵. У цьому спогаді йдеться про випадок порятунку євреїв місцевими жителями. Однак важливо розуміти мотивацію таких вчинків. Поведінку О. Дзюбенко сучасники оцінювали як безкорисливий вияв милосердя.

³⁵ Klavdiia Didenko. Interview 43299. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Лікар із Херсона Павло Белов спостерігав, як євреїв переводили з гетто до тюрми: «Це була трагічна картина. Спереду процесії йшов рабин і співав єврейські молитви. Голови у більшості євреїв було посипано попелом, від чого обличчя стали сірими та справляли гнітюче враження. Євреї голосно плакали. Лунали несамовиті крики. Всі євреї згідно з наказом фашистської влади йшли з речами. Судячи з усього, кати розраховували, що їх жертви візьмуть із собою найцінніші речі... Місцевому терапевту єврею Баумгольцу, найкращому лікарю Херсона, який був кумиром усього місцевого населення, вдалося передати лікарю Кузьменку записку, в якій він просив нас, своїх колег, урятувати його. Місцеві лікарі, у тому числі я, вирішили делегувати до міської управи лікаря Кузьменка із клопотанням звільнити Баумгольца як найкращого лікаря міста. Кузьменко звернувся до якогось німецького начальства, до кого саме, мені не відомо. Його клопотання виявилось безрезультат-

ним. Баумгольца було розстріляно... Місцевого відомого хірурга єврея Когана і похилого віку єврейку-медсестру, прізвище якої я не пам'ятаю, щоб урятувати від розстрілу, лікарі поклали під виглядом хворих до 2-ї радянської лікарні. Медсестра справді була важко хворою людиною... Когану вдалося пролежати близько двох тижнів у лікарні. Дізнавшись про розстріл євреїв, він скінчив життя самогубством, порізавши собі вени. Старенька медсестра пролежала в лікарні місяці три, і ми всі думали, що про неї вже забули. Утім, в підсумку, її забрали до гестапо і вона зникла. Чудово розуміючи, що її забирають на розстріл, вона під час арешту не хотіла йти, і її увели силоміць»³⁶.

³⁶ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия», 497–498.

Раїсі Кучеренко було 11 років, коли вона опинилася із батьками у гетто, і дівчина добре запам'ятала, як їй вдалося урятуватися: «Нас переселили до єврейських кварталів, де було створено гетто. Ми жили там близько тижня, а потім прийшли німці та поліцаї і наказали всім виходити... Колону людей гнали у напрямку міської тюрми, що була по вул. Перекопській. Ми з батьками опинилися у дворі тюрми, а наступного дня нас вивели і почали вести колоною у напрямку району, який ми називаємо “воєнне”, – це вул. Перекопська та нижчі [до р. Дніпро]. Там були рови і вали. І нас почали вести у бік цих валів. Я пам'ятаю, що поруч із нами були поліцаї. На дорозі стояло чимало людей та спостерігали це... Коли ми проходили поряд них, мама сказала, щоб я бігла і що вона прийде за мною. І вона виштовхнула мене з колони євреїв. І я побігла додому... Я була маленькою, але очевидно зрозуміла, що хочу жити. Однак я не пішла до своєї квартири і збагнула, що треба сховатися... Я пішла до провулка Д. Любарської, що поруч із вул. Леніна, де ми мешкали. Це було зранку, і на вулицях нікого не було. Я встала у цьому провулку і міркувала, що мені робити. В цей час з віконця виглянув сусід, дядя Вася. Наші родини товаришували. Він спитав, чому я тут ходжу? Я відповіла, що утекла. І він сказав, щоб я швидко залізла до нього у вікно... Я опинилася у його квартирі. У нього тоді було п'ятеро власних дітей. Його прізвище було Зікеєв... Він зробив добру справу, але злякався. Я пам'ятаю його слова: “Але, що ми будемо робити тепер...” Він пішов до нашої сусідки Надії і привів її. Вони з мамою були добрими подругами. Вона на той момент жила сама. Він сказав їй, що не може ризикувати, адже має п'ятьох дітей. І вона попросила потримати мене до вечора, і що вона забере мене. З цього вечора я потрапила до тітки Надії. Сиділа я у неї за гардеробом. Вона мене там ховала, коли до неї хтось приходив... Пізніше інші сусіди у дворі дізналися, що я у неї живу, але ніхто мене не видав»³⁷. У цьому випадку ми маємо справу з ще одним випадком переховуванням як формою допомоги євреям.

³⁷ Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Коли стартувала акція зі знищення, євреїв пішки перевели на майданчик край міста. Звідти їх групами перевозили на вантажівках до протитанкового рову неподалік с. Зеленівка, де потім розстрілювали. За підрахунками радянської судово-медичної експертизи 1944 р., у масових похованнях було виявлено рештки приблизно 8 тисяч осіб. Серед розстріляних також були радянські військовополонені й комуністи, зокрема євреї, оскільки на цей

момент більшість із них виокремили серед інших полонених червоноармійців, які перебували у таборах Херсона. За допомогою поліції та доносів місцевого населення німецькі силовики продовжували шукати та вбивати євреїв, які переховувалися в місті упродовж наступних тижнів і місяців³⁸. Серед тих, кого розшукувала влада, були передусім люди, які не потрапили до гетто і знайшли притулок або допомогу від місцевих жителів.

³⁸ Стукалова, О. Сторінки безсмертя, 16.

У звіті айнзацгрупи D від 26 вересня із Миколаєва йшлося про зосередження основної діяльності на звільненні територій від євреїв, комуністів і партизан, а також на захисті та піклуванні про фольсдойче: «На даний момент вирішується єврейське питання у Миколаєві та Херсоні. Схоплено приблизно по 5 000 євреїв»³⁹. У звіті фельдкомендатури Миколаєва від 5 жовтня 1941 р. було зазначено, що при вступі до міста німецьких військ у ньому перебувало 6 тисяч євреїв, а у трохи меншому місті Херсоні перебувала «відповідна чисельність» (очевидно мова йде про 5 тисяч осіб у місті, зазначених в інших документах та свідченнях)⁴⁰. 2 жовтня 1941 р. командування групи D звітувало, що «від євреїв було звільнено міста Херсон і Миколаїв». Упродовж 16–30 вересня в містах було знищено 22 467 євреїв і комуністів, а загальна чисельність убитих за кінець літа – початок осені становила 35 782 особи⁴¹.

³⁹ Круглов, А. (2002). Сборник документов и материалов, 76.

⁴⁰ Там же, 78.

⁴¹ Там же, 77.

Отже, у наведених документах і спогадах ідеться про велику акцію зі знищення щонайменше 5 тисяч євреїв Херсона, однак, можливо, було враховано пізніше розстріляних військовополонених і партизан. Окрім того, не варто відкидати ймовірність подальшого завищеного підрахунку жертв радянською владою під час підготовки звіту про загальні втрати під час війни для матеріалів міжнародних судів.

Колишній гауптшарфюрер СС Роберт Барт із зондеркоманди 10б перебував в оточенні місця страти неподалік с. Зеленівка і після війни показав, що в Херсоні за наказом штурмбанфюрера Цаппа було розстріляно близько 5 тисяч євреїв: «Я особисто був в оточенні у 300–400 метрах від місця страти. Зі свого місця я не міг бачити страту, але бачив, як проїжджали вантажівки з людьми. Я чув постріли та несамовиті крики. Назад їхали ті самі вантажівки, однак замість людей у них був лише одяг»⁴². Відомо, що нацисти проводили раціональний розподіл речей знищених євреїв. Найкраще зазвичай діставалося командному складу, а менш цінні предмети або одяг роздавали чи розпродавали допоміжній поліції та місцевим жителям, у такий спосіб проводячи «легітимізацію» вчиненого злочину.

⁴² Там же, 139.

Свідком розстрілу євреїв із херсонського гетто був житель с. Зеленівка Антон М'ястковський, який так описав побачене: «Восени 1941 р., день точно не пам'ятаю, я заступив на чергування з охорони саду. День був посушливий, теплий. Я сів під деревом і за деякий час побачив, що з боку сільгоспзаводу іде великий загін озброєних німців. Частину саду, який я охороняв, і дотичний до саду протитанковий рів було оточено. В колі оточення опинився невольним свідком і я. Близько 9-ї години ранку до місця оточення підійшли сім закритих автомашин, з яких було висаджено жінок, старих і дітей. Підвезених на машині людей роздягли і підвели до рову... Підійшов один німець і почав відбирати у жінок дітей, під-

нявся нестерпний несамовитий крик і рев. Німець дістав із валізи пляшку та підносив її до носа дитини. Дитина у той час помирала, і її прямо на очах батьків кидали до рову. Дорослих чоловіків та жінок роздягали до білизни, ставили біля рову на коліна та розстрілювали з автоматів. Після перших машин до рову підходили все нові та нові машини з людьми, яких німці розстрілювали, як і перших. Розстріл продовжувався цілий день. Наступного дня розстріл людей продовжувався знову. Я не відважився підходити близько до рову і перебував із протилежного краю саду на відстані 2–3 кілометри від місця розстрілу, але весь день чув жахливі крики та автоматичні черги»⁴³. Ці спогади видаються цікавими і цінними, однак містять декілька суперечливих моментів. Автор згадує про вбивство дітей за допомогою отрути, хоча достовірно не відомо про такий спосіб у масовій практиці нацистів. Окрім того, видається сумнівним сама можливість детально побачити ситуацію із зазначеної дистанції у 2–3 км.

Оцінки кількості людей, знищених під час ліквідації херсонського гетто, до сьогодні не є точними й не відбивають загальної чисельності єврейських жертв Херсона у період Голокосту. На момент приходу нацистів у місті перебували євреї-біженці із заходу. Крім того, багато людей нацисти вбили поза межами міста. Деякі євреї намагалися сховатися у сусідній сільській місцевості. За кілька десятків кілометрів від Херсона були єврейські селища Калініндорфського району, де мешкало чимало їхніх родичів. Очевидець розстрілу євреїв із 16-ї і 17-ї дільниць Петер Дерхам після війни розповідав: «[...] У нас у селі (16-та дільниця) були розстріляні близько 700 євреїв. Це було невдовзі після приходу німецьких солдатів, в жовтні [правильно – 18 вересень 1941 р.], відразу після збирання врожаю. Я тоді ввечері повернувся з поїздки в Херсон і був зупинений бухгалтером із канцелярії бургомистра, якого зустрів на вулиці. Він сказав мені, що тут були есесівці, і в канцелярії адміністрації дали вказівку, що адміністрація повинна переказати євреям, які проживають у селі, з'явитися на наступний день о 8:00 в школу. У нашому селі було багато євреїв, велика частина яких незадовго до приходу німецьких солдатів бігла з Херсона»⁴⁴.

Отже, до кінця вересня 1941 р. більшість євреїв, які перебували в Херсоні, було знищено. Утім, розшук і переслідування євреїв тривали у наступні місяці та роки окупаційного режиму. 2 січня 1942 р. обласний комісар Беренс видав спеціальне розпорядження «про позначання знаками жидів та осіб частково жидівського походження». Тому жоден із тих, кому вдалося уникнути знищення восени 1941 р., не міг почуватися в безпеці⁴⁵. Самостійно сховатися у місті, де «кожен знав один одного», було майже неможливо. Допомога та переховування євреїв у тих умовах видавалися ризикованими справами та загрожували життю самих рятівників.

Праведники

В архівній базі Яд Вашем зберігається інформація про понад 20 осіб, визнаних Праведниками народів світу, які допомагали урятуватися євреям Херсона та області. Серед них – Євгенія Замороко (Лисенко) та Клавдія Сопова. До війни жінки працювали вчитель-

⁴³ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия», 496–497.

⁴⁴ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. (2017). *Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье*. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 318.

⁴⁵ Стукалова, О. Сторінки безсмертя, 16.

⁴⁶ *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. (2009). (Vol. II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe). (Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Eds.). Bloomington, Ind.: Indiana University Press; Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 1624–1626.

ками у школі. Щоб вижити в умовах окупації, вони пішли працювати до реєстраційного відділу новоствореної української поліції. Їхнім обов'язком було впорядковувати численні домові книги, які містили інформацію про імена, вік та етнічне походження мешканців кожного будинку, а також їхню професійну діяльність. Двірники з усього міста мали доставляти ці записи до штабу поліції⁴⁶.

Наприкінці вересня 1941 р. Клавдія зустріла свою колишню ученицю Марію Співак, яка втратила батьків і молодших братів після ліквідації гетто. Щоб вижити, їй був потрібен документ, який міг засвідчити, що вона не єврейка. Євгенія та Клавдія запросили Марію до себе. Жінки почали шукати домову книгу і зрештою змінили у ній текст, вказавши, що єврейська родина прийняла болгарську дівчинку-сироту на ім'я Марія. Їм вдалося підкупити посадовця, котрий підписав новий документ для неї. Тоді вона зуміла влаштуватися на роботу прибиральницею до німецького військового шпиталю. Майже щовечора дівчина приходила до Євгенії та Клавдії, щоб поїсти та відпочити. У неї не було ні найменшого уявлення, що в той самий час дві вчительки переховували у себе в квартирі єврейську родину з трьох осіб. Згодом Марія як оstarбайтер опинилася в Німеччині, а у 1948 р. переїхала до Ізраїлю. Пізніше вона розповіла свою історію, яка потрапила до архіву Яд Вашем. Після війни Євгенія та Клавдія викладали у школі. Євгенія виховала двох синів. Вона померла 2001 р., переживши Клавдію. 23 жовтня 2006 р. Яд Вашем визнав Клавдію Сопову та Євгенію Замороко Праведниками народів світу. У цьому випадку є важливим встановлення підтвердженого факту безкорисливої допомоги урятованою людиною.

Підсумки

У цій статті зроблено лише перші кроки до упорядкування уривчастих і розпорошених відомостей про історію херсонського гетто на шляху до її повнішого аналітичного викладу. З наведеного вище ми бачимо, що в Херсоні було створено єврейське гетто закритого типу, яке втім проіснувало недовго і не залишило помітного відбитку в історичній пам'яті більшості місцевих жителів. Винищення євреїв було завчасно сплановано окупаційною владою. У реалізації цих планів їм допомагали підрозділи допоміжної поліції та інші місцеві жителі, для яких новий режим приніс нові можливості підвищення їхнього соціального становища. З іншого боку, були й ті, для кого співпраця із нацистами була стратегією виживання за нових умов життя. Кожна історія варта індивідуального вивчення, а прагнення наблизитися до істини неодмінно веде нас до простору «сірих зон», колись визначених Прімо Леві.

Історія херсонського гетто, безумовно, є однією з найтрагічніших сторінок історії міста і заслуговує на ґрунтовне наукове дослідження та представлення загалу для переосмислення минулого та сьогодення міського простору. Варто пройтися вулицями «Форштадськими», щоб зрозуміти, що сьогодні ця частина міста жодним чином не відображає пам'ять про ті трагічні події. Розв'язати цю проблему допоможе діалог між дослідниками, представниками громадянськості та місцевої влади.

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

Подальший розгляд теми неодмінно має здійснюватися в ширшому контексті, що дасть можливість розглянути загальні та регіональні особливості Голокосту в Україні. Ми живемо у часи переосмислення національної історії, яку довгі десятиліття було приховано за радянськими штампами. Повернення із забуття спеціально замовчуваних комуністичним ладом тем є запорукою розвитку свободи слова, прав людини і демократичного суспільства загалом.

References

Boris Borisenko. Interview 43106. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Ekskursiya s Vainshteinom Eduardom Borysovychem (chast 2). (2012). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=x219ZTak_IY.

Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. (2009). (Vol. 2. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe Europe). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.

Gesin, M. (2003). *Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine*. Ann Arbor, Mich. University Microfilms International.

Grigorii Itskovich. Interview 49512. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Hrynevych, V. (2007). Suspilno-poilitichyni nastroi naseleння Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichni notatky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 405–434.

Hrynevych, V. (2011). Popered batka v peklo. *Tyzhden*, 199. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/28880>.

Kabuzan, V. (1974). *The population of the Bessarabian region and the left-bank districts of Transnistria: (end of XVIII – first half of XIX century)*. Chisinau: Shtiintsa.

Klavdiia Didenko. Interview 43299. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Kruhlov, A. (2002). *Sbornyk dokumentov y materyalov ob unychtozhenyy natsystamy evreev Ukrainy v 1941–1944 hh*. Kyiv: Yn-t yudayky.

Kruhlov, A., Umanskyi, A., & Shchupak, Y. (2016). *Kholokost v Ukrainy: Reikhskomysaryat “Ukrayna”, Hubernatorstvo “Transnystryia”*. Dnypro: Ukrainyskyi ynstitut yzuchenyia Kholokosta “Tkuma”.

Mikhman, D. (2011). *The Emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge University Press.

Nepomniashchyi, B. (2004). *Kherson evreyskyi: trahedy y sudbi*. Kher-son: Oldy-plus.

Nikolai Dorozhinskii. Interview 26257. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Petrovsky-Shtern, Y., & Magocsi, P. R. (2016). *Ievrei i ukrainsi: tysia-cha rokiv spivisnuvanni*. Valerii Padiak.

Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Steinhart, E. (2015). *Conrad. The Holocaust and Germanization of Ukraine*. Cambridge University Press.

Stukalova, O. (2013). *Storinky bezsmertia. 1941–1945 rr.* Kherson: Ailant.

The National Archives and Records Administration (NARA). T 314, roll 1337.

Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 goda. Nacional'nyj sostav naselenija rajonov, gorodov i krupnyh sel sojuznyh respublik SSSR. Demoskop. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=306.

Yurii Kaparulin

CHRONICLE OF THE KHERSON GHETTO (1941)

After the establishment of the Nazi occupation regime, dozens of Jewish ghettos were established in the cities of Ukraine. Most of them still remain “white spots” against the background of the history of urban space. The article examines the history of the ghetto in Kherson. It was established that from the very beginning the Nazi administration did not plan the long-term existence of the ghetto, and its inhabitants were to be destroyed as soon as possible.

The relevance of the proposed topic is due to the need to study the little-known pages of local history, which should help to comprehend the modern urban space with its past and contribute to the formation of modern memory policy.

The history of the Kherson ghetto has remained little known to the general public for decades and has not yet been the subject of a special historical study. This can be explained by a number of objective factors. Most of the main witnesses to the organization and liquidation of the ghetto were killed by the Nazis. The short-lived existence of the ghetto (only about one month) in conditions of isolation and curfew, limited the communication of its inhabitants with the rest of the city. In the postwar years, the tragedy of the Jewish people was not seen by the Soviet authorities as a separate issue for political reasons.

A set of sources has been collected and processed, which allow to characterize the circumstances of the ghetto creation, everyday life and the process of its liquidation.

It was determined that the members of Sonderkommando 11a, Einsatzgruppe D of the SD Security Police were involved in the organization of the creation and liquidation of the ghetto. On the orders of the Nazis, a Jewish council (“Judenrat”) was established in the city, through the activities of which the Jewish population of the city was to be registered and transferred to the ghetto. The behavior and adaptation of the city residents to life in the conditions of occupation, in particular the change of their social roles, is traced. Examples are given that can be interpreted as a survival strategy and conscious collaborationism.

Keywords: *Ghetto, Kherson, South of Ukraine, Holocaust.*